

PAPER DETAILS

TITLE: Zemahserî'nin el-Kessâf Isimli Tefsirinde Takdîm-Tehîr Meselelerinin İletlendirilmesi: Bazı Ayet Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme

AUTHORS: Esra Yildirim

PAGES: 539-559

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3999983>

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Ekim/October)

**Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Takdîm-Tehîr Meselelerinin İletlendi-
rilmesi: Bazı Ayet Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme**

*Zamakhshari's Explanations for Fronting-Restriction Issues in his Exegesis "al-Kashshaf":
A Study on the Examples of Some Verses*

تعليقات الزمخشري لمسائل التقديم والتأخير في تفسيره الكشاف: دراسة على آيات عديدة

Esra YILDIRIM

Öğr. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bö-
lümü, Tefsir Anabilim Dalı

Lecturer Dr., Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Is-
lamic Sciences, Department of Tafsir

Aksaray, TÜRKİYE

y.esra63@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-4243-0389>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 11/06/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 20/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2024

Atıf / Citation: Yıldırım, Esra. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Takdîm-
Tehîr Meselelerinin İletlendirilmesi: Bazı Ayet Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme". *Tefsir*
Araştırmaları Dergisi 8/2 (Ekim/October, 2024), 539-559.

<https://doi.org/10.31121/tader.1499894>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile li-
sanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial
4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

İlk dönemlerden itibaren dilsel meseleleri illetleri ile açıklama prensibiyle hareket eden dil alimleri, her ne kadar nahiv ilmi üzerinde yoğunlaşıyorlar da nahiv ilminin bir uzantısı olarak belâğî meseleleri de illetleri ile açıklamaya özen göstermişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in üslubuna son derece dikkat eden müfessirlerin ayetleri açıklarken illetlere dayandıkları bilinen bir husustur. Bu çalışma, takdîm-tehîr meselelerindeki incelikleri ve delalettteki etkilerini anlama ve değerlendirmede önemli bir rol oynayan illetleri, takdîm-tehîr üslubunda yaratıcı ve yenilikçi bir yol izleyen Zemahşerî'nin tefsiri üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu sebeple Zemahşerî'nin tefsirinden örnekler ele alınıp, Zemahşerî'nin bu üslubu ve delaletlerini açıklarken dayandığı illetler incelenmiştir. Bu minvalde öncelikle illet kavramı ve bu kavrama paralel olarak karîne kavramı üzerinde durulmuş ve Kur'an-ı Kerim'de kastedilen manayı belirlerken illetlerin zaruriyeti açıklanmıştır. Daha sonra Zemahşerî'nin tefsirinde takdîm- tehîrin olduğuna dair zikrettiği açıklamaları yani karînetü'l- manialar ve takdîm-tehîrin mak-sadını belirlerken kullandığı karîneler yani karînetü'l-muayyineler incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda makalede analitik yöntem takip edilmiştir. Sonuç olarak takdîm-tehîr meseleleri özelinde karînetü'l-manianın, cümlelerin öğelerinin birbirlerine göre konumuna binaen aralarındaki ilişki anlamına gelen rütbe olduğu ve Zemahşerî'nin genelde bu karîneleri açıkça zikretmeyip işaretle yetindiği, takdîmin delaletini belirlerken ise siyak ve makama dayandığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca takdîmden sonra i'rabı değişmeyen meselelerde takdîmin delaleti olarak ilk kez açıkça ihtisas delaletini zikreden kişi olması dikkat çeken bir husustur. Fakat onun bu çıkarımını kendinden önceki dil otoriteleri ile çelişen değil, bilakis onların verilerine dayalı makam ve siyakı da içine alarak ulaştığı bir sonuç olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Zemahşerî, Takdîm-Tehîr, İllet, Siyâk, Makam.

Abstract

Since the early periods, linguists have acted on the principle of explaining each linguistic issue through its underlying causes. Although they concentrated on the science of Arabic Syntax, they also elaborate on explaining the rhetorical issues with their causes as an extension of Arabic Syntax. It is a known fact that commentators, who pay great attention to the style of the Holy Qur'ân, rely on the causes while explaining the verses. This paper aims to analyze the causes which play an important role in explaining the issues of precedence and delay through the commentary of al-Zamakhsharî whom had a creative and innovative way in the style of precedence and delay. For this reason, the underlying causes, he relied on to explain the issues of precedence and delay and its intended meaning, have been examined through some examples from al-Zamakhsharî's commentary. In this context, the concept of cause ('illa) and evidence (qarîna) s and the necessity of the causes to determine the meaning in the Holy Qur'ân are explained. This study also talks about the evidences/indications (al-qarîna al-mu'ayyina and al-qarîna al-mâni'a) that al-Zamakhsharî used them to determine the issues of precedence and delay; and for the intended meaning. This study required using analytical methods. And the research concludes that al-qarîna al-mâni'a in these issues is the Presumption of Rank. Although al-Zamakhsharî did not mention these explicitly, he suggested it indirectly, and he used contextual and situational proofs to identify the purposes of the precedence. It is also noteworthy that he is the first person to explicitly mention the meaning of specialization as indication of precedence. However, it would be more accurate approach to evaluate his inference as a conclusion that he reached by including the context and situation and relying on the data of previous linguists.

Keywords: Tafsîr, al-Zamakhsharî, Precedence and Delay, Cause, Context, Situation.

الملخص

بين اللغويون المسائل اللغوية بعللها منذ العصور الأولى، مركزين على مسائل النحو، ومع ذلك اعتنوا بتعليل المسائل البلاغية أيضا، واعتمد المفسرون الذين درسوا أسلوب القرآن كذلك على العلل في تفسير الآيات القرآنية. وتهدف هذه الدراسة إلى تحليل هذه العلل التي لها دور كبير في فهم دلالات التقديم والتأخير وفي تقييمها، وذلك من خلال تفسير الزمخشري الذي اتخذ منهجا مبدعا في توجيه هذه المسائل. وبناء عليه عمدت إلى دراسة أمثلة من تفسير الزمخشري وتحليل العلل التي اعتمد عليها أثناء تفسيره لهذا الأسلوب ودلالاته. ولذلك وقفت الدراسة على تعريف العلة والقريضة موضحة ضرورة اعتبار العلة في تحديد المعنى المراد في القرآن الكريم. ثم تناولت بيان الزمخشري فيما يتعلق بتعيين التقديم والتأخير - وهي القرائن المانعة -، كما تناولت بيانه الذي استدل بها على دلالات التقديم والتأخير - أي القرائن المعينة - وتحليلها. واقتضت طبيعة هذه الدراسة اتباع المنهج التحليلي، وتوصلت إلى أن القرائن المانعة في أسلوب التقديم والتأخير هي الرتبة، والزمخشري لم يذكرها صراحة، بل كان يكتفي بالإشارة إليها، واعتمد على القرائن السياقية

والمقامية لتحديد دلالات التقديم. ومما يجذب الانتباه أن الزمخشري هو أول شخص صرح بدلالة تقديم ما حقه التأخير على الاختصاص، إلا أن هذا الاستنباط لا يعد من مخالفة الزمخشري من سبقه، بل نتيجة قراءته الفاحصة الدقيقة لهم مراعيًا السياق والمقام. **الكلمات الدالة:** التفسير، الزمخشري، التقديم والتأخير، العلة، السياق، المقام.

Giriş

Arap dilinde geniş bir yeri olması sebebiyle alimler takdîm- tehîr üslubu ile ilgili meselelere dikkat çekmişlerdir. Ancak Abdulkâhîr Cürcânî'ye (ö.471) kadar olan zaman diliminde bu meselelerden bahsedilirken “Arap dilinde daha önemli olanı önce zikrederler.”¹ gibi genel açıklamalarla yetinildiği gözükmemektedir. Fakat Cürcânî bu açıklamaları yeterli görmemiş ve takdîm edilenin neden önemli olduğunu ve delaletini açıklamamanın zorunlu olduğunu ifade etmiştir.²

Cürcânî'nin takdîm ve tehîr meseleleri özelinde ve meânî ilmi genelindeki bu yaklaşımını, Zemahşerî'nin tefsirinde büyük bir incelikle uyguladığı hatta tefsirine dayanak yaptığı gözlenmektedir.³ Bu bağlamda Zemahşerî'nin tefsiri, tefsir ilminde bir dönüm noktası kabul edilmektedir. Nitekim kendisinden sonraki tefsirlerde müfessirlerin takdîm ve tehîr meselelerini ele alış yöntemlerinin değiştiği, bu üslubun nedenlerini ve sonuçlarını yani takdîm edilenin önemini keyfiyetini ve getirdiği yeni manayı açıklamaya özen gösterdikleri açıktır.

Bu yeni yaklaşımla birlikte bu üslupla ilgili ayetlerin tefsirinde müfessirler arasında ihtilafın ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bir hükmün sıhhatinin illetinin sıhhatine bağlı olduğu bilinen bir husustur. Bu bağlamda Zemahşerî'nin takdîm-tehîr meselelerinde zikrettiği illetleri ortaya çıkarmak Zemahşerî'nin bu meselelerde verdiği delaletlerin doğruluğunu ya da yanlışlığını belirlemek bakımından önem arz etmektedir. Buna binaen bu çalışmada, Zemahşerî'nin takdîm-tehîr meselelerini açıklarken dayandığı illetlerin ortaya çıkarılması ve incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede bu çalışmanın, takdîm-tehîr meselelerinde yeni bir yol izlemiş olan Zemahşerî üzerinden müfessirlerin belâğî yönleri barındıran ayetlerin tefsirindeki dayanaklarını ve bu dayanaklara ulaşma yöntemini ortaya çıkararak rasyonel bir bakış açısı ile literatüre katkı yapması umulmaktadır.

Bu çalışmanın iki temel problemi olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki; Zemahşerî ayette takdîm-tehîr olduğunu nasıl açıklamıştır? İkincisi ise; Zemahşerî, takdîm-tehîrin ifade ettiği delaleti belirlerken hangi illetlere dayanmıştır?

Zemahşerî'nin tefsiri üzerinde, özellikle de belâğat alanında seçkin bir yeri olması sebebiyle belâğî yönü ile ilgili olarak birçok çalışma yapılmıştır. Ancak Zemahşerî'nin takdîm-tehîr meselelerinde dayandığı illetleri incelemeyi amaçlayan bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Bununla birlikte takdîm-tehîr üslubunun illetlerini konu edinen bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Dîya el-Kalîş'in el-Ķarâin fî 'ilmi'l-me'ânî isimli doktora tezin-den üretilmiş olan kitabıdır. Diğerisi ise Ürdün Üniversitesinde hazırlanan Ta'lîlâtü'l-Beydâvî

¹ Ebû Beşer 'Amr Bin 'Osmân Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1/34.

² 'Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâilu'l-i'câz fî 'ilmi'l-me'ânî* (Kahire-Cidde: El-medeni matbaası, 1992), 1/108.

³ Muştâfâ Şâvî Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Ķur'ân ve beyânî i'câzihî* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 216.

li'l-mesâili'l-belâgiyye fî tefsîrihi “Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl”: Dirâse taḥlîliyye isimli doktora tezidir.

Diya el-Ḳalîş'in çalışmasında me'ani ilmindeki karînelar incelenirken konu Kur'an ya da tefsirle sınırlandırılmamakta ve meseleleri açıklarken kullandığı örneklerin büyük bir kısmını şiir oluşturmaktadır. Ayrıca takdîm-tehîr üslubunu işlerken dâilcilerin bu üslubun olduğuna dair zikrettiği açıklamalara yani karînetü'l- maniaya değinmemiştir.

İkinci çalışma ise her ne kadar tefsir üzerinde olsa da başka bir müfessirin tefsiri hakkında olması ile farklılık göstermektedir. Ayrıca bu doktora tezi aynı şekilde karînetü'l- maniaya da değinmemiştir. Bu makale, takdîm-tehîr meselelerinin tevcihinde yenilikçi bir tutum izleyen ve bu nedenle tartışmaların merkezi haline gelen Zemahşerî'nin, tefsirinde bu üslubu içeren ayetleri açıklarken dayandığı illetleri ortaya çıkarması ve bu üsluptaki karînetü'l- maniaya değinmesi ile diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Çalışmada ilk olarak takdîm-tehîr üslubu, illet kavramı ve illet kavramına paralel olarak karîne kavramı üzerinde durulacaktır. Daha sonra Zemahşerî'nin tefsirinde takdîm- tehîrin varlığına dair açıklamaları yani karînetü'l- manialar ele alınacak ve takdîm-tehîrin delaletini belirlemek için kullandığı karînelar yani karînetü'l-muayyineler incelenecektir. Bu illetler ele alınıp değerlendirilirken daha kapsayıcı olması amacıyla diğer müfessirlerin açıklamalarına başvurulacak, ayrıca Zemahşerî'nin tefsirinde verdiği delaletlerin ne derece isabetli olduğunu ortaya çıkarmak için siyak ve makam göz önünde bulundurulmaya özen gösterilecektir. Son olarak çalışmada ulaşılan sonuçlar zikredilecektir.

1. Takdîm-Tehîr

Tufî (ö. 716), takdîm ve tehîri tahsis etmek veya önemini belirtmek veya zorunluluk gibi sebeplerle lafzı kendi rütbesinden yani yerinden önce veya sonra bir yere koymak olarak tanımlamaktadır.⁴ O bu tanımında Sibeveyhi'nin “Araplar daha önemli olanı önce zikrederler”⁵ sözüne dayanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere takdîmin asli amacı öne alınanın önemini belirtmektir, bunun dışında karînelere bağlı olarak tahsis etmek gibi anlamlar da ifade edebilmektedir.

Takdîm ve tehîr, söz diziminde yapılan değişikliği ifade etmektedir. Dillerde söz dizimi belli ilkeler ışığında kelimelerin tertibinden ibarettir. Tufî'nin tanımından da anlaşılacağı üzere takdîm ve tehîrin karînesi rütbedir. Rütbeyi ise birbirlerine göre konumun manayı belirlemede rol oynadığı cümlelerin öğelerinin arasındaki ilişki olarak tanımlamak mümkündür.⁶ Yani rütbe kelimelerin cümle içerisindeki vazifesini, dolayısı ile delaletlerini belirleme görevini üstlenir.

Sözdiziminin ilkeleri dilden dile değişmekle birlikte kesin çizgilerle belirlenmiş ya da tamamen esnek bir sözdiziminden bahsedilemez.⁷ Bu anlamda Arapçada değişmeyen ve de-ği-

⁴ Süleyman b. 'Abdü'l-Ḳavîy et-Tûfî, *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Evzâ'î, 1989), 189.

⁵ Bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

⁶ Temmâm Ḥassân, *el-Luġatu'l- 'arabiyye: ma 'nâhâ ve mebnâhâ* (Dâru'l-Beydâ: Dâru's-Şekâfe, 1994), 209.

⁷ Yaşar Daşkıran, “Temmâm Ḥassân'ın Dil Anlayışı: Karînelar Teorisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56:2 (2015), 158.

şebilen tertipler vardır.⁸ Örneğin; sıfat ve mevsûfu, sıla ve mevsûlu gibi unsurların sıralaması değişmez. Fakat sözdiziminde fiil-fâil-mef'ûl veya mübtedâ-haber gibi sıralamalar olmasına rağmen bu sıralamalar değişebilir.⁹

Cürcânî takdîmi, tehîr niyetiyle takdîm yani takdîm edildikten sonra i'rabı değişmeyen ve tehîr niyetiyle olmayan yani takdîm edildikten sonra i'rabı değişen takdîm olarak iki kısımda ele almıştır. Birincisinde "زَيْدًا ضَرَبْتُ" örneğinde olduğu gibi takdîmden sonra takdîm edilenin i'rabı değişmez, ki burada mef'ûlun yani Zeyd fiilin önüne geçmiş ve takdîm edildikten sonra i'rabı değişmemiş, mef'ûl olarak kalmıştır. İkincisinde ise "زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ" örneğinde olduğu gibi takdîmden sonra i'rabı değişmektedir. Bu cümlede mef'ûl olan Zeyd takdîmden sonra mübtedâyâ dönüşmüştür.¹⁰

Muhammed Muhammed Ebu Musa, Zemahşerî'nin tefsirinde takdîm- tehîrin yerinde kalan değil, bu yerden ayrılan için yani bir kelimenin rütbesine uygun olmayan yerde geldiğinde gerçekleştiğini, rütbesine uygun olarak zikredildiğinde takdîm-tehîrdan bahsedilmeyeceğini söylediğini ifade etmiştir.¹¹ Ayrıca Zemahşerî'nin bu ifadesi ile nahivcilerin düşünme tarzından etkilenerek tehîr niyetiyle olmayan takdîmi takdîm dairesinden çıkardığını, bu bağlamda Cürcânî'nin çizdiği çerçeveye muhalefet ettiği izlenimini verdiğini, bununla birlikte tefsirinde açıkça Cürcânî'nin yolundan gittiğini ifade etmiştir.¹²

Özetle ifade edecek olursak Ebu Musa, Zemahşerî'nin takdîmden sonra i'rabı değişen takdîmi teorik olarak takdîm dairesinden çıkardığını, pratikte ise dahil ettiğini ifade etmiştir. Fakat Zemahşerî söz konusu ifadesini genel bir çerçevede belirtmemiş, "وَالصَّابِئُونَ" lafzının mansûb olarak geldiği kıraatin tefsirini yaparken zikretmiş yani takdîmi tehîr niyetiyle olan takdîmle sınırlandırmak için dile getirmemiştir.¹³

Bu bilgiler ışığında Zemahşerî'nin takdîm- tehîr üslubu bulunan âyetleri açıklarken dayandığı illetlerin tahlilinden önce illet kavramını ele almak çalışmanın kilit noktası olması bakımından önemlidir.

⁸ Arap dilinde rütbe mahfûz ve ğayri mahfûz olarak iki kısımda ele alınmıştır. Mahfûz rütbe ile ögeler arasında değişikliğin mümkün olmadığı, zorunlu bir sıralama kastedilmektedir. Nitekim bu sıralama bozulursa terkip de bozulacaktır. Sıfatın isminden sonra gelmesi, sıla cümlesinin isminden önce gelmesi, hâlin sahib'ül-hâlden önce gelmesi bu kısma örnek olarak verilebilir.

Ğayri mahfûz rütbede ise; mübtedânın habere önceliği, fiilin mef'ûle önceliği gibi bir sıralama söz konusu olsa bile ögeler arasında sıralamada değişiklik mümkündür. Çalışmanın konusu olan takdîm te'hîr meselelerinde tertipte değişiklik barındırması açısından kastedilenin ise ğayri mahfûz rütbe olduğu açıktır. Bk. Hâssân, *el-Luġatu'l- 'Arabiyye*, 207-208.

⁹ Hâssân, *el-Luġatu'l- 'Arabiyye*, 208.

¹⁰ Cürcânî, *Delâilü'l-i 'câz*, 1/106-107.

¹¹ Ebû'l-Kâşım Maḥmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ḥakā'iki't-tenzili'n-nāṭik 'an deḳā'iki't-te'vîl* (Kahire-Beyrut: Dâru'r- Rayyân li't-Türäs-Dâru'l-Kitabî'l-'Arabî, 1947), 1/661.

¹² Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ, *Belâġatü'l-Kur'āniyye fî tefsîri'z-Zemahşerî ve eşeruha fî diräsati'l-belâġiyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 339.

¹³ Bu ayetin tefsirini yaparken Zemahşerî "وَالصَّابِئُونَ"un mansub olarak gelmesi durumunda nasıl bir tevcih yapılacağı meselesi üzerinde durmaktadır. Bu durumda kelimenin yerinden oynatılması söz konusu olmadığı için takdîmin olmayacağını ifade etmiştir. Çünkü takdîm tehîrdan bahsedilebilmesi için kelimenin rütbesine uygun olan yerden uzaklaşması gerektiğini dile getirmiştir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/661.

2. Arap Dilinde İllet

İllet kelimesi Arapçada (ل ل ع) ‘den türemiş olup 3 temel mana taşımaktadır. Bunlar; tekrar, özür ve zayıflıktır.¹⁴

“عَلَّ” lafzı عَلَّ-عَلَّ ve عَلَّ-عَلَّ olarak iki farklı çekimle gelmiştir. Bunlardan ilki عَلَّ-عَلَّ tekrar anlamına gelmektedir. Bu çalışmanın konusu olan illetle alakalı olan عَلَّ-عَلَّ ise özür ve zayıflık anlamlarına gelmektedir. عَلَّ-عَلَّ bu iki anlamı kapsayacak şekilde “varlığıyla başka bir şeyin hükmünde değişiklik meydana getiren şey” şeklinde de tanımlanmıştır.¹⁵ İllet bu bağlamda sebep için de kullanılmıştır.¹⁶

“تعليل”’in karşılığı olarak illetlendirme ise bir şeyin sebebini açıklamak anlamına gelmektedir.¹⁷

İlk dönemlerden itibaren dilsel meseleleri illetleri ile açıklama prensibiyle hareket eden dilciler her ne kadar nahiv ilmi üzerinde yoğunlaştılar da nahiv ilminin bir uzantısı olarak belâğî meseleleri de illetleri ile açıklamaya özen göstermişlerdir. Kur’an-ı Kerimin eşsiz üslubundaki en ince detayları bile dikkate alan müfessirlerin ayetleri açıklarken illetlere dayandıkları bilinen bir husustur. Özellikle ihtilafın vaki olduğu durumlarda hükümleri değerlendirme ve tercih yapma, genel olarak hükmün sebebini kavrama noktasında hükmün dayandığı illeti bilmek önemli bir rol oynamaktadır.

Klasik kaynaklarda illet kavramına paralel olarak karîne kavramı oldukça sık geçmektedir. Karîne, sözden kastedilene işaret eden âlâmet olarak tanımlanabilir.¹⁸ Tefsir kitaplarına baktığımızda lafzî karîne, manevî karîne, hal karînesi gibi farklı isimler kullanıldığı, bu kavramların kullanımında ortak bir yol izlenmediği, karînelerin taksiminde ihtilafa düşüldüğü gözlenmektedir. Bu kullanımlar göz önünde alındığında lafzî karîneler, siyak karînesi ve hal karînesi olarak 3 tür karînedен bahsetmek mümkündür.

- Lafzî karîne: Karînelerin büyük bir kısmını oluşturan bu tür karîneler lafzî ile kastedilene delalet ederler ve işaretleri diğer türlere göre daha açıktır.¹⁹ Bu karîne türünde kastedilene belirlerken lafzî bir işaret rol oynar. Mesela “أَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ”²⁰ âyetinde “رَسُولُهُ” mübtedâ olarak gelmiş ve haberi zikredilmemiştir. Burada mahzûf haber lafzî karînenin yani kendisinden önce gelen “بري” lafzının delaleti ile belirlenir ve sanki “ورَسُولُهُ بري” şeklinde zikredilmiş gibi kabul edilir.
- Siyak karînesi: Siyak kavramı mütekaddim eserlerde sıkça geçmesine rağmen bu kavramın sınırlarını belirleyen bir tanımın yapılmamış olması dikkat çekmektedir. Siyak kelimesinin geçtiği yerler incelendiğinde siyak kelimesinin birbirleriyle bağlantılı üslup²¹, sözün öncesi ve sonrası²² ve maksat²³ anlamlarında kullanıldığı ortaya çıkmak-

¹⁴ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn* (b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 1/88.

¹⁵ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, 1/88.

¹⁶ Muhammed el-Murtaḍâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Vizâratü'l-İrşad ve'l-Enba', 1965), 30/47.

¹⁷ Muhammed Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/489.

¹⁸ Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 174.

¹⁹ Muhammed ed-Desûkî, *Hâşiye 'alâ şerhi't-telhîş* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, ts.), 2/678.

²⁰ “Allah müşriklerden uzaktır, O'nun Rasûlü de.” et-Tevbe 9/3. Bu makaledeki ayetlerin meâlî tarafımızca verilmiştir.

²¹ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 2/515.

²² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/581.

²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/552.

tadır. Buna binaen siyakı sözün içinde açıkça görünmeyen ancak ondan çıkarılan amaç olarak tarif etmek mümkündür.²⁴

Örneğin “ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ” “Tat bakalım, güçlü ve şerefli olan yalnız sensin.”²⁵ âyetini siyaktan soyutlarsak hakiki anlamı ile anlamak muhtemeldir. Fakat âyetin geldiği bölümün siyâkına bakıldığında cehennem ehlinin durumundan bahsedildiği ortaya çıkar. Burada siyak; âyetin, güçlü ve şerefli olanların ancak onlar olduğunu ifade etmediğine, bilakis bulundukları durum sebebiyle kendileriyle dünya hayatındaki zanları hatırlatılarak alay edildiğine işaret eder. Çünkü tahkir -aşağılama- makamında övgü alay ifade etmektedir.

- c. Hâl karînesi: Hâl ya da makam sözün söylendiği zamanda hâkim olan ilişkilerin, olayların ve sosyal koşulların temsil edildiği yöndür.²⁶ Yani makam konuşmacıyı, dinleyicileri, bunları kuşatan koşulları, sosyal ilişkileri, geçmişteki ve günümüzdeki ilgili olayları, kültürü, gelenekleri, görenekleri inançları içerir.²⁷ Bir diğer ifade ile makam; mütekellim, muhatap ve zaman, mekân gibi sözü çevreleyen haller/durumlar şeklinde tanımlanabilir.

Bilindiği üzere belâgat, kelâmın hâlin gerekliliklerine uymasındır.²⁸ Başka bir ifade ile belîğ bir kelam, hâli oluşturan koşullara uygun olarak gelir. Sözlerin en belîği olan Kur'an-ı Kerim'de her bir lafız hâle mutabık olarak gelmiştir. Bu bağlamda âyeti kuşatan koşulları göz önünde bulundurmak âyetlerde kastedilenin doğru anlaşılabilmesi için kilit noktalardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim makamın göz ardı edilmesi ya da doğru tespit edilmemesi kast edilen mananın yanlış yorumlanmasına sebep olabilir. Mesela “Vay haline o müşriklerin, onlar zekâtı vermezler, ahireti de inkâr ederler.”²⁹ âyeti Mekkî bir âyettir. Bu âyetin Mekkî olduğu göz önünde bulundurulmazsa “Onlar zekâtı vermezler”den kastın farz olan zekât olduğu kanısına ulaşılabılır. Bu âyetin Mekkî olması ve bu dönemde zekâtın henüz farz kılınmamış olması zekâtın kastın sadaka olduğuna delalet eder. Bu durumda âyetin Mekki oluşu hâl karînesi olmuştur.

Yukarıda bahsi geçen karîne türlerinin yanı sıra karînenin yaptığı göreve göre karîneyi iki kısımda incelemek mümkündür.

- a) Karînetü'l- mania (القرينة المانعة): Mania engel olan anlamına gelmektedir. Karîne-i mani'a ise sözün zahir anlamında olmadığına delalet eden unsurdur.³⁰ Mesela “فَيَتَنَزَّلُ عَنْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ”³¹ (Onları acı verici bir azap ile müjdele.) âyetinde müjdelenen şey olarak azap kelimesinin gelmesi ve azapla müjdelemenin imkânsız olması “بَشَرٌ” yani müjdele emrinin hakiki anlamda olmadığına delalet eder. Yani burada müjdele emrinin azap kelimesiyle doğrudan ilişkilendirilememesi karîne-i maniadır.

²⁴ Esra Yıldırım, *Ta' lîlâtü'l-Beydâvî li'l-mesâilî'l-belâgiyye fî tefsîrihi “Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl”*: *Dirâse tahliliyye* (Amman: Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Fakültesi, Doktora Tezi, 2022), 55.

²⁵ ed-Duhân 44/ 49.

²⁶ Hassân, *el-Luğatu'l- Arabiyye*, 337.

²⁷ Hassân, *el-Luğatu'l- Arabiyye*, 352.

²⁸ Haţib el-Kazvînî, *Telhîsü'l-miftâh* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2010), 10; Ebû Hâmid Bahâüddîn Sübkî, *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh* (Beyrut: Mektebetü'l- Aşriyye, 2003), 1/92.

²⁹ Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 24/240.

³⁰ Şihâbüddîn el-Âlûsî, *Garâ'ibü'l-iğtirâb ve nüzhetü'l-elbâb fî'z-zehâb ve'l-ikâme ve'l-iyâb* (b.s.: Matba'atu's-Şabander, ts.), 391.

³¹ Âl-i İmrân 3/21.

- b) Karînetül'l-muayyine (القريضة المعينة): Muayyine belirleyen tayin eden anlamına gelir. Karînetül'l-muayyine ise kastedilen manaya işaret eden alamettir.³² Mesela “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”³³ (Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla) âyetinde ba (ب) harfi cerinin taallük edeceği bir fiil ya da filimsi zikredilmemiştir. Buradaki eylem okumak olduğu için hazfedilen filli “أقرأ” (okurum) olarak takdir etmek mümkündür. Yani burada gerçekleşen eylemin okuma olması hazfedileni tayin eden karînedir.

Bu çalışmada Zemahşerî’nin tefsirinde takdîm- tehîrin olduğuna delalet eden açıklamaları yani karînetü’l-manialar ele alınacak daha sonra takdîm ve tehîrden maksadı belirlerken kullandığı karîneler yani karînetü’l-muayyineler incelenecektir.

3. Takdîm ve Tehîr Meselelerinde Karînetü’l-Mania

Daha önce de ifade edildiği üzere takdîm, tahsis etmek veya önemini belirtmek veya zorunluluk gibi sebeplerle lafzı kendi rütbesinden yani yerinden önce veya sonra bir yere koymak olarak tanımlamaktadır.³⁴ Tanımdan da anlaşılacağı üzere takdîm ve tehîrin karînesi rütbedir.

Mesela “قتل زيدا عمرو” cümlesinde fâilin rütbesinin mef’ûlun bih’in rütbesinden önce olmasına rağmen mef’ûl olan Zeyd fâil olan Amr’dan önce gelmiştir. Bu cümlede takdîm-tehîrin olduğunun delili fâilin konumunun mef’ûlun bihden önce olmasıdır. Bir diğer ifadeyle kelimenin sözdeki orijinal konumu, takdîm ve tehîrin karînesidir. Nitekim bu karîne nahiv kurallarına dayanan lafzi bir karînedir.

Zemahşerî “سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ”³⁵ âyetini tefsir ederken şu ifadeleri kullanmıştır. “Mef’ûlün bihin takdîmi ihtisas içindir; yani sanki “zulmü kendilerine tahsis ettiler ve zulümleri kendilerinden başkasına geçmedi” denilmiştir.”³⁶

Burada Zemahşerî “mef’ûlün bihin takdîmi” ifadesi ile aslen fiilin rütbesinin mef’ûlün bihden önce olduğuna yani karînetü’l-maniaya işaret etmektedir. Nitekim rütbeye uygun tertip “كَانُوا يَظْلِمُونَ أَنْفُسَهُمْ” şeklindedir. Burada aslanan tertipten çıkılıp mef’ûlün bih takdîm edilerek tahsis anlamı elde edilmiştir. Buna binaen “yalnızca kendilerine zulmedenlerin durumu ne kötüdür.” anlamını kazanır.

“وَوَظَّنُوا أَنْهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ”³⁷ âyetinde ise أَن’nin haberi yani “مَانِعَتُهُمْ”, isminin yani “حُصُونُهُمْ” lafzının önüne geçmiştir. Bu âyette takdîm-tehîrin olduğunun delili aslında mübte-dânın rütbesinin haberden önce olmasıdır. Zemahşerî buna âyeti kerimenin nazmı ile rütbeye uygun olan tertip yani “وَوَظَّنُوا أَنْ حُصُونَهُمْ تَمْنَعُهُمْ أَوْ مَانِعَتُهُمْ” (Kalelerinin kendilerini koruyacağını zannettiler) arasındaki farkı sorgulayarak işaret etmiştir.³⁸

³² Âlûsî, *Garâ’ibü’l-igtirâb*, 391.

³³ el-Fâtiha 1/1.

³⁴ Tûfî, *el-İksir*, 189.

³⁵ “Âyetlerimizi yalanlayan ve yalnızca kendilerine zulmedenlerin durumu ne kötüdür.” el-A’râf 8/177.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/79.

³⁷ “Onlar kendilerini Allah’tan koruyacak olanın kaleleri olduğunu zannettiler.” el-Haşr 59/2.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/499.

Ayrıca Zemahşerî haberin mübtedâya takdîmi ile kalelerinin kendilerini koruyup savunacağına dair güvenlerinin kuvvetinin ifade edildiğini belirtmiştir.³⁹ Burada daha önce âyeti kerimenin nazmı ile rütbeye uygun olan tertibi karşılaştırarak işaret ettiği rütbe karînesini daha açık bir şekilde ifade etmiştir.

Görüldüğü üzere Zemahşerî, takdîm meselelerinde takdîme delalet eden karînetü'l-maniayı açıkça zikretmemiştir. Bununla birlikte âyeti kerimenin nazmı ile rütbeye uygun olan tertibi karşılaştırarak takdîmin varlığına ya da direkt olarak mef'ûlün takdîmi, zarfın takdîmi, mübtedânın takdîmi gibi ifadelerle karînetü'l-maniaya işaret etmektedir.

4. Takdîm ve Tehîr Meselelerinde Karînetü'l-Muayyine

Bu kısımda Zemahşerî'nin takdîm-tehîr meselelerinde kastedilen manayı belirlemek için kullandığı illetler üzerinde durulacaktır. Bu hususta öncelikle takdîmden sonra i'rabı değişmeyenler ele alınacak, daha sonra takdîmden sonra i'rabı değişenlere değinilecektir.

4.1 Takdîmden Sonra İ'rabı Değişmeyen Takdîm

Takdîmden sonra i'rabı değişmeyen ile haberin mübtedâya takdîmi ya da ma'mulün âmiline takdîmi yani mef'ûlün, zarfın ya da harfî cer ve mecrur ismin amiline takdîmi kastedilmektedir.

Giriş bölümünde Zemahşerî'nin tefsirinde takdîm ve tehîr meselelerini ele alırken takdîmin delaletini açıklamaya özen gösterdiği ifade edilmişti. Burada bahsetmemiz gereken bir diğer husus Zemahşerî her ne kadar Cürcanî'nin yolunu takip etmiş olsa da bunu daha ileriye taşıyarak takdîmden sonra i'rabı değişmeyen meselelerde siyak ve makam karînelerinin desteklediği yerlerde ayetleri ihtisas anlamı ile tefsir etmiş olmasıdır.

Zemahşerî'den sonra belağat alimlerinin ekseriyeti Zemahşerî'nin yolunu takip etmiştir. Bu bağlamda haberin mübtedâya takdîminin ihtisas ve tekid olmak üzere iki gayesinin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Mesela “قائم زيد” cümlesinde haber mübtedânın önüne geçirilerek Zeyd'in gülmek, yemek gibi sıfatlarının arasında ayakta durma sıfatına tahsis edildiği ya da ayakta durma vasfı Zeyd ve arkadaşları arasında Zeyd'e tahsis edilmek istendiği ya da üçüncü bir ihtimal olarak Zeyd'i tanıyıp onun ayakta durmasını inkâr eden kişiye yanıt olarak verildiği belirtilmiştir.⁴⁰

“وَوَظَّنُوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ”⁴¹ âyetinde اَنَّ'nin haberi yani (مَانِعَتُهُمْ), isminin yani (حُصُونُهُمْ) lafzının önüne geçmiştir. Zemahşerî bu âyette haberin mübtedânın önüne geçirilmesi ile kalelerinin kendilerini koruyacağına dair aşırı güvenlerinin ifade edildiğini belirtmektedir. O, bu sözle haberin mübtedâya takdîm edilmesiyle, onların kalelerinden daha koruyucu ve güvenli bir kalenin olmadığına⁴² veya kalelerinin koruyucu özelliğinden başka özelliği olmadığı⁴³ gibi inançlarına işaret etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Zemahşerî açıkça zikretmese bile haberin öne geçmesiyle ihtisas anlamının kastedildiğine bahsedilenle-

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/499.

⁴⁰ Yahyâ b. Hamza b. 'Ali el-'Alevî, *eṭ-Ṭırāz li-esrārî'l-belāğa ve 'ulumi haḳāiki'l-i'cāz* (Beyrut: Mektebetü'l-'Unsurîyye, 1423), 2/38.

⁴¹ “Onlar kendilerini Allah'tan koruyacak olanın kaleleri olduğunu zannettiler.” el-Haşr 59/2.

⁴² Ebû's-Senâ' Şihâbüddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1415), 14/234.

⁴³ Muhyiddîn Kocavî Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-Beydâvî* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1971), 8/156.

rin kalelerine olan sonsuz güvenlerini zikrederek durum karînesi ile delillendirerek işaret etmektedir. Fakat burada (مَا نَعْتُهُمْ)‘ün haber ve (حُصُونُهُمْ)‘ün mübtedâ olduğuna karşı çıkılmış, doğru olanın (مَا نَعْتُهُمْ)‘ün nin haberi (حُصُونُهُمْ)‘ün ise (مَا نَعْتُهُمْ)‘ün fâili olduğu iddia edilmiştir. Zemahşerî’nin tevcihinin ise fiilden türemiş haberin mübtedâyâ takdîm edilmesinin tartışmalı bir mesele olduğu için zayıf olduğunu savunmuşlar, hatta bazıları fiili haberin mübtedâyâ takdîm edilemeyeceği gibi fiilden türeyenlerin de takdîminin caiz olmadığını ileri sürmüştür.⁴⁴

Sibeveyhî *el-Kitab*’ında bunun tam tersini yani “قائم زيد” cümlesinde haberin mübtedâyâ takdîminin caiz olduğunu, Zeyd’i “قائم”in fâili olarak almanın zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Müfessirlerin büyük çoğunluğu ise Zeyd’in fâil olmasını caiz görmelerinin yanı sıra Zemahşerî’nin yolundan gitmişlerdir.⁴⁶

Bu ayette nahiv kuralına binaen takdîm-tehîrin olup olmaması hususunda müfessirler ihtilaf etmiştir.⁴⁷ Fakat burada mesele, İbn Aşur’un da tefsirinde ifade ettiği gibi, âyette takdîmin caiz olup olmamasından daha çok belîğ kelamın ifade ettiği anlamların vakıayı ne kadar ince bir şekilde yansıttığı ile alakalıdır.⁴⁸ Burada “حُصُونُهُمْ” lafzının fâil olduğu tevcihte haberin takdîm olduğu veçhin kattığı anlam incelikleri olmadığı açıktır. Bu bağlamda âyette bahsedilenlerin psikolojik durumunu gözler önüne sermesi bakımından Zemahşerî’nin tevcihi oldukça isabetli gözükmektedir.

Zemahşerî tefsirinde birçok yerde harfî cer ve mecrurdan oluşan haberin takdîminin ihtisas ifade ettiğini söylemektedir. Örneğin “إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ * ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ”⁴⁹ âyetinde إن’ın cer ve mecrurdan oluşan haberi isminin önüne geçmiştir. Zemahşerî buradaki takdîmin amacını tehdidi kuvvetlendirmek olduğunu ifade etmiş ve bunu dönüşlerinin ancak Allah’a ve sorgularını yapacak olanın da ancak Allah’ın olması ile delillendirmiştir.⁵⁰

Bu âyette Zemahşerî açık olarak ifade etmese de durum karînesine dayandığı açıktır. “لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ”⁵¹ âyetinde ise takdîmden elde edilen mananın delilini açıkça zikretmektedir.

Zemahşerî bu âyeti şu şekilde açıklamaktadır. “İki zarf, mülk ve hamdın ancak Allah’a ait olduğunu göstermek için mübtedâlarına takdîm edilmiştir. Ve bu tahsisin anlamı mülkün gerçekte Allah’a ait olması sebebiyledir; çünkü her şeyi ilk olarak yapan, yoktan var eden, ayakta tutan ve her şeye hâkim olan O’dur. Hamd de aynı şekilde yalnızca O’na aittir; çünkü aslı ve fer’î nimetler O’ndandır.”⁵²

Zemahşerî burada iki zarf takdîm edilmiştir diyerek rütbe karînesine işaret etmektedir. Sonra bu takdîmin amacının mülkün ve hamdın sadece Allah’a ait olduğunu ortaya koymak

⁴⁴ ‘Abdu’l-Ḥamīd İbn Ebi’l-Ḥadīd, *el-Felekū’ d-dāir ‘alā’l-meşeli’s-sāir* (Kahire: Dāru’n-Naḥḍa, ts.), 4/353; Ebū Ḥayyān Endelūsī, *el-Baḥru’l-muḥīṭ* (Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1420), 10/138.

⁴⁵ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, 2/127.

⁴⁶ Bk: Nāsirüddīn el-Beydāwī, *Envāru’t-tenzīl ve esrāru’t-te’vīl* (Beyrut: Dār-u İḥyāi’t-Turāsi’l-‘Arabiyyi, 1418), 5/198; Ebū’s-Su’ūd el-‘İmādī, *İrşādü’l-‘aqli’s-selīm ilā mezāya’l-Kitābi’l-Kerīm* (Beyrut: Dar-u İḥyāi’t-Turāsi’l-‘Arabiyyi, ts.), 8/225.

⁴⁷ Ma’ani ilminin nahiv ilminin uzantısı olması sebebiyle, nahiv kuralındaki ihtilaf belâği tevcihte de ihtilaf olarak ortaya çıkabilmektedir. Bk: Aliye Merve Erfidan, *el-‘Alakatü beyne’t-tenevvü’id-delālī ve’t-tevcīhati’l-belāğiyeti ve ‘ilmi’l-me’ānī* (Amman: Dāru’l-Me’ mün, 2022), 89-90.

⁴⁸ İbn ‘Aşūr, *et-Taḥrīr ve’t-tenvīr*, 28/70.

⁴⁹ “Şüphesiz ki onların dönüşleri ancak bizizedir. Sonra onların hesaplarını ancak biz görürüz.” el-Ğâşîye 88/25-26.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşāf*, 4/745.

⁵¹ “Mülk ancak O’nundur, hamd de ancak O’na mahsustur.” et-Teğâbün 64/1.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşāf*, 4/545.

olduğunu yani ihtisas olduğunu ifade etmektedir. Burada haberin mübtedâya takdîminin ihtisas ifade ettiğini durum karînesi ile yani gerçekte mülkün ve hamdin ancak Allah'a ait olduğunu ifade ederek açıklamıştır.

Ebû Hayyân burada Zemahşerî'nin tefsirini herhangi bir yorum yapmadan zikretmiştir. Fakat "لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ" âyetinde Zemahşerînin tahsis anlamına gitmesini eleştirmektedir.⁵³

Zemahşerî bu âyette harfî cer ve mecrur isimden oluşan haberin takdîminin delaletini şu şekilde açıklamaktadır. "Ancak o içkide sersemleticilik yoktur. Bu âyette cennet içkisinin dünya içkisinden daha üstün olduğu, onun dünya içkisi gibi sersemletmediği ifade edilmekte; sanki diğerlerindeki gibi ayıp ve kusurlar onda yoktur denilmektedir."⁵⁴

Göründüğü üzere Zemahşerî âyetteki takdîmi ihtisasla açıklamaktadır. Ebû Hayyân onun bu tevcihine karşı çıkmış ve hiçbir dil aliminin "ليس في الدار رجل" ve "وليس رجل في الدار" arasında ayırım yapmadığını ifade etmiştir. Ayrıca dünya içkisinin de bu şekilde vasıflandırılabilceğini şiirden delillendirmiştir.⁵⁵

Fakat Ebû Hayyân'ın haberin takdîm edildiği cümle ile rütbeye uygun olarak gelen cümleyi aynı kabul etmesi ve Zemahşerî'nin yaptığı bu ayırımı kimsenin yapmadığını söylemesi doğru bir çıkarım gibi gözükmemektedir. Zira alimler bu ayırma gitmişler, herhangi bir yerde takdîmin delaletinden bahsediliyorsa benzer tüm örneklerde bu delaleti vermemiz gerektiğini ifade etmişlerdir.⁵⁶ Ayrıca Zemahşerî haberin mübtedâya takdîm edildiği her âyette ihtisas ifade ettiğini iddia etmemiş, bunu ancak siyak ve durum karîneleri ışığında dile getirmiştir.

Mesela "وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ" ⁵⁷ âyetinde "إن"nin haberinin ismine takdîm edilmesini tekid anlamı ile açıklamıştır. Bu âyette Allah'ın hoş görmeyeceği şekilde Peygamber'i kendi görüşlerine uydurmaya çalışan bazı müminler azarlanmaktadır. Burada söz konusu, bu davranışlarından dolayı bunu yapanları kınama olduğu için önemli olan muhataplardır. Bu sebeple maksadı bütünüyle muhataplara yönlendirmek için haberin öne alınması icap etmiştir.⁵⁸

Burada Zemahşerî haberin takdîminin delaletini siyakla delillendirerek açıklamaktadır. Kısaca ifade edecek olursak âyetin siyakı kınama⁵⁹ olduğu için kınananlar takdîm edilmiştir.

Ayrıca bu âyette ihtisas anlamını durum karînesi de reddetmektedir. Zira burada takdîmi ihtisas anlamına hamledersek, buradaki uyarıyı Allah Rasülü'nün içinde bulunduğu toplulukla sınırlandırmamız gerekmektedir. Oysaki uyarı geneldir ve Rasül'ü kendi fikirlerine uydurmaya çalışan herkes için geçerlidir.

⁵³ Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 10/188, 1/63.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/34-35.

⁵⁵ Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/63.

⁵⁶ Ebû Mūsā, *Belāğatü'l-Kur'āniyye fî tefsîri'z-Zemahşerî ve eşeruha fî dirâsâti'l-belāğiyye*, 341.

⁵⁷ "Sizin içinizde Allah Resulünün olduğunu bilin." el-Hucurât 49/7.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/361.

⁵⁹ Razi, Zemahşerînin tefsirinin güzel bir vecih olduğunu zikrettikten sonra âyetin siyakının onlara Allah Rasülü'nün içlerinde bulunduğunu hatırlatmak ve Rasül'e müracaat etmelerinin mümkün olduğu konusunda uyarmak olduğunu ifade etmektedir. İki tefsir arasında çelişki bulunmamakla birlikte âyetin siyakının kınama olması "فِيكُمْ" lafzının takdîm edilmesi ile daha uyumlu gözükmektedir. Bk. Faḥreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâr-u İḥyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, 1420), 28/101.

Göründüğü üzere Zemahşerî tefsirinde haberin mübtedâya olan takdîmin delaletini genelde makam ve siyak karînelerine dayanarak ihtisas olarak açıklamaktadır. Fakat bunu genel bir kaide olarak görmemekte, siyak ve makamın desteklediği yerlerde bu delaleti zikretmektedir. Buna binaen Zemahşerî'nin âyetleri yorumlarken en uygun anlamı karîneler ışığında âyetin muhtemel anlamları arasında aradığını söylemek ve bu bağlamda Ebû Hayyân'ın kendisine olan itirazını aceleci bir tavır olarak değerlendirmek mümkündür. Mesela “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”⁶⁰ âyeti, Zemahşerî'nin mef'ûlun takdîminin ihtisas ifade ettiğini söylediği âyetlerden biridir. Buna binaen anlam ibadeti ve yardım istemeyi sana tahsis ederiz şeklinde olur.⁶¹

Ebû Hayyân Zemahşerî'nin bu yaklaşımına karşı çıkarak şunları söylemiştir: “إِيَّاكَ” takdîm edilmiş mef'ûldür. Zemahşerî mef'ûlün âmiline ancak ihtisas amacıyla takdîm edildiğini iddia etmiştir. Buna binaen âyet “ما نعبُد إلا إِيَّاكَ” yani “Senden başkasına ibadet etmeyiz.” anlamındadır. Bu görüşü besmeleyi “بسم الله أتلو” ancak Allah'ın adı ile okuruz, şeklinde tefsir ederken reddettik ve Sibeveyh'in bu konudaki görüşünü de zikrettik. Bize göre ise takdîm, mef'ûle gösterilen önem içindir.”⁶²

Ebû Hayyân'ın buradaki Sibeveyhî vurgusu Zemahşerî'nin takdîmin delaleti konusunda dil otoritelerine muhalif bir yol izlediğini tekit etmektedir. Fakat her ne kadar açıkça zikredilmese de biz bu delaleti Zemahşerî'den önceki alimlerde de görmekteyiz. Mesela Taberî âyeti ihtisas anlamını içeren bir açıklama ile “yalnız senin karşında boyun eğ ve yalnız senden isteriz” şeklinde tefsir etmiştir. Taberî bu âyeti tefsir ederken Abdullah İbn Abbas'dan rivayet edilen “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” âyetinin tefsirini “Ey Rabbimiz; yalnız seni birliyor, senden korkuyor ve senden umuyoruz, başkasından değil.” hadisini de zikretmiştir.”⁶³

Buradan da anlaşıldığı üzere Zemahşerî'den önce mef'ûlün takdîminin ihtisas delaleti açıkça zikredilmese de bu anlamı içeren bir ifade ile tefsir edilmiştir. Bu bağlamda bu delaleti Zemahşerî'nin ileri sürdüğü bir sav olarak değil, kendisinin ince ve ayrıntılı bakış açısının ve analitik okumalarının sonucunda delillerle ortaya koyduğu bir hüküm olarak değerlendirmek çok daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Bu âyette her ne kadar Zemahşerî zikretmese de siyak ve makam karîneleri ihtisas anlamını destelemektedir. Siyakın ihtisas anlamına delaletini şu şekilde açıklamak mümkündür. Âyet Allah'ın Rahman, Rahim ve hesap gününün sahibi olması gibi Allah'a mahsus sıfatların zikrini takiben gelmiştir. Tahsis anlamı oldukça belirgin olan bu sûrede “Sana ibadet eder ve senden yardım isteriz” şeklinde açıklamaktansa “Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım isteriz” şeklinde anlamlandırmanın siyakla daha uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Makam karînesinin delaleti hususunda ise, ubudiyetin Allah'a has olması aşikâr bir husustur. Yardım isteme konusunda ise hakikatte yardım istenilenin Allah olduğunu, onun dışındakilerin ise vesile olduğunu düşünürsek burada ihtisas delaleti oldukça yerinde bir ifadedir.⁶⁴ Ayrıca Ebû Hayyân'ın Zemahşerî'nin mef'ûlün âmiline ancak ihtisas amacıyla takdîm edildiğini iddia ettiğini söylemesi de doğru değildir. Mesela “أَفَعَيِّرْ دِينَ اللَّهِ يَبْغُونَ”⁶⁵ âyetinde mef'ûlün bih âmiline takdîm edilmiştir. Zemahşerî burada mef'ûl yani “Allah'ın dininden başkası” ifadesinin fiile takdîm edilmesini önemli olanı

⁶⁰ “Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz.” el-Fâtiha 1/5.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/13.

⁶² Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/42.

⁶³ Zikredilen rivayetin senedi zayıftır. Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/159-161.

⁶⁴ Yıldırım, *Ta'lîlâtü'l-Beydâvî li'l-mesâilü'l-belâgiyye fî tefsîrihi “Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl”*: *Dirâse tahliliyye*, 102.

⁶⁵ “Yoksa onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar!” Âl-i İmrân 3/83.

takdîm etmekle açıklamıştır. Çünkü burada hemzenin ifade ettiği inkâr manası bâtil mabuda yöneliktir. Bu bağlamda Allah'ın dininden başkası ifadesi daha önemlidir.⁶⁶

Burada Zemahşerî takdîmin amacı olarak önemli olanı daha önce zikretmek olduğunu ifade etmiştir. Bu ayette ihtisas anlamından uzak durarak makam karînesine uygun hareket etmiştir. Zira ihtisas anlamı ile onların arayışlarını Allah'ın dini dışındakilerle sınırlandır-mamız gerekirdi. Oysaki bahsedilen grubun ehli kitap olması sebebiyle bu anlam mümkün değildir. Burada Zemahşerî makamın gerekliliğine açıkça değinmese bile bu gerekliliğe göre hareket etmiş ve âyetteki takdîmi önemli olanı öne almak olarak açıklamıştır.

Keşşâf'ın önemli şârihlerinden biri olan Tîbî ise buradaki delaletin tahsis için değil önemli olanı vurgulamak için olduğunu âyetin siyakı ile delillendirmiştir.⁶⁷ Âyetin devamında “وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ”⁶⁸ yani “göklerde ve yerde ne varsa isteyerek veya istemeyerek O'na teslim olmuştur” ifadesi gelmiştir. Burada “له”, amiline yani “أسلم” fiiline takdîm edilmiştir. Buradaki harfî cer ve mecrur ismin takdîmi ile teslim olunanın yalnızca Allah olduğu ifade edilmektedir. Bir diğer ifade ile burada harfî cer ve mecrur ismin takdîmi, âyetin Allah'a teslimi kabul eden fakat teslim olunanın yalnız O olduğunu inkâr eden kişiye hitaben söylendiğine delalet eder. Bu da “أَفَعَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْغُونَ” âyetinin Allah'ın dini ile birlikte başkasını da arayanlara itiraz olarak geldiğinin delilidir. Zira bu âyette ihtisas amacı güdülseydi “وَأَسْلَمَ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” şeklinde gelmesi daha uygun olurdu.⁶⁹

Bu bağlamda dinin tamamının Allah'ın olması için Allah'ın dini dışındaki dinlerin inkârı gerekmektedir. Bu noktada hemzenin ifade ettiği inkarın Allah'ın dini dışındakilere yöneldiği dikkate alındığında burada önemli olan mef'ûl yani “عَيَّرَ دِينَ اللَّهِ” takdîm edilmiştir.

Ebû Hayyân Zemahşerî'nin bu tefsirine “inkâr nesnelere değil fiillere yönelik olur.” gerekçesi ile karşı çıkmıştır. Ve dildeki esnekliğin âyette mef'ûl bihin takdîmine izin verdiğini ve mef'ûl'ün, “يَبْغُونَ” fiilinin fasılaya uyması için takdîm edildiğini ifade etmiştir.⁷⁰ Fakat Zemahşerî'nin inkâr için önemli olanın takdîm edildiğini söylerken inkârı nesnelere yöneltmediği yani Allah'ın dininden başkasının inkâr edildiğini iddia etmediği açıktır.⁷¹ Ayrıca kelimeler arasındaki uyum ancak manayı takip ettiği zaman câiz olur. Bu bağlamda manada etkisi olmayan bir ifade şekli için belîğ sıfatını kullanmak mümkün olmaması sebebiyle Ebû Hayyân'ın tevcihini kabul etmek de mümkün değildir.

”ذَلِكَ حَسْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ”⁷² âyetinde ise harfî cer ve mecrur isim amiline takdîm edilmiştir. Zemahşerî âyette “عَلَيْنَا” lafzının takdîminin tahsis için olduğunu söylemiş; bu delaleti durum karînesi ile, böylesi büyük bir işin, ancak; hiçbir şeyin kendisini başka bir şeyden alıkoymadığı Cenab-ı Allah için kolay olması ile açıklamıştır. Ayrıca bunu “Sizin, hepinizin yaratıl-

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/380.

⁶⁷ Hüseyin b. ' Abdillâh b. Muhammed Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kınâ'i'r-rayb* (b.y.: câizetü Dübey ed-Düveliyeye li'l-Kur'ani'l-Kerim, 2013), 4/168.

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/83.

⁶⁹ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Ömer el-Hafâcî, *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beydâvî* (Beyrut: Dâru Şâdir, ts.), 3/41.

⁷⁰ Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 2/346.

⁷¹ Âlūsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3/205.

⁷² “O ancak bize kolay bir toplamdır.” Kâf 50/44.

manız ve diriltilmeniz sadece tek bir kişinin yaratılması ve diriltilmesi gibidir.”⁷³ âyeti ile delillendirmiştir.⁷⁴

Ebû Hayyân âyetteki takdîmin amacının takdîm edilenin önemini vurgulamak olduğunu ifade etmiştir. Buna binaen ihtisas ifade etmesine karşı çıkmış, Zemahşerînin mef’ûlün bihi ve benzerlerinin takdîminin ihtisas ifade etmesini genel kural olarak benimsediğini ifade etmiştir.⁷⁵

Ebû Hayyân’ın bu sözü Zemahşerî’nin tahsis anlamını delil olmaksızın gelişiğüzel verdiği izlenimini vermektedir. Zemahşerînin ihtisas anlamı verirken durum karînesine dayandığı verilen örneklerle açık hale gelmiştir. Nitekim Zemahşerî’nin bunu açık olarak ifade etmedikçe kural olarak benimsediğini söylememiz de mümkün gözükmemektedir. Ayrıca son örnekte tahsis anlamını sıyak da desteklemektedir. Sûrenin başında kâfirlerin haşrı uzak bir ihtimal olarak gördüklerinin ifade edildiği göz önüne alındığında “O ancak bize kolay bir haşrdır” delaleti oldukça uygun gözükmemektedir.

“إِلَى رَبِّهَا”⁷⁶ âyetinde ise harfî cer ve mecur isim “إِلَى رَبِّهَا”⁷⁶, Zemahşerî’nin âyette beklemek olarak tevil ettiği (نَظَرَةٌ) kelimesinin önüne geçmiştir. Zemahşerî bu âyetteki takdîmi harfî cer ve mecur isimden oluşan şibih cümlelerin takdîminin ihtisas ifade ettiğine dair âyetlerden örneklerle delillendirerek ihtisas anlamıyla yani başkasını değil sadece Rablerini beklerler, şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁷

Zemahşerî âyette (نَظَرَةٌ) kelimesinden kastın bakmak değil beklemek olduğunu, harfî cer ve mecur ismin amiline takdîminin ihtisas için olması ve burada bu anlamın yani bakışlarının Allah’a tahsis edilmemesinin muhtemel olmaması ile delillendirmektedir. Zira mahşerde müminler için korku olmadığı için sayılamayacak kadar çok eşyaya bakacakları bilinmektedir. Bu bağlamda Zemahşerî onların bakışlarını Rableriyle sınırlandırmanın imkânsız olduğunu ifade etmekte ve bakma fiilini ihtisasla birlikte sahih düşecek bir mânaya hamletmek gerektiğini, bunun da nimet ve ikramı beklemek şeklinde olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸

İbnü’l-Esîr âyetteki takdîmin ihtisas ifade etmediğini bilakis söz dizimine riâyet etmek amacıyla takdîm edildiğini, âyet ile mef’ûl bihinin takdîm edilmemiş hali yani “وجوه يومئذٍ” arasındaki farkın açık olduğunu, bu haliyle cümlelerin âyetin taşıdığı güzelliği taşımadığını söylemiş fakat neden ihtisas ifade etmediğine değinmemiştir. Ayrıca her ne kadar açık ifadesinde ihtisas ifade etmediğini belirtse de âyeti ihtisas içeren bir ifade ile “Başkasına değil yalnızca Rablerine bakmaktadırlar” şeklinde tefsir etmesi dikkat çekici bir husustur.⁷⁹

Beydâvî de buradaki takdîmi “Allah dışındaki her şeyi yok sayarak O’nun cemaline bakmakta kaybolmuş görürsün.” şeklinde ihtisas anlamı içeren bir ifade ile tefsir etmektedir. Aynı zamanda Zemahşerî’nin istidlaline bu durumun yani Allah’ın cemaline bakmanın sürekli arz etmemesi sebebi ile başka şeylere bakması gerçeği ile çelişmeyeceğini ifade ederek karşı çıkmıştır.⁸⁰

⁷³ Lokmân 31/28.

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/393.

⁷⁵ Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, 9/543.

⁷⁶ “O gün bazı yüzler parlaktır, Rablerine bakmaktadırlar.” *el-Kıyâmet* 75/22-23.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/662.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/662.

⁷⁹ Ziyâeddin İbnü’l-Esîr, *el-Meselu’s-sair fi’ edebil-katib ve’s-şair* (Kahire: Dâru’n-Nahda, ts.), 2/178.

⁸⁰ Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 5/267.

Ayrıca Zemahşerî'nin “Rablerinin nimetini ve ikramını beklerler”⁸¹ şeklindeki tefsirine de beklemek fiilinin yüze isnat edilemeyeceğini belirterek karşı çıkmıştır. Ayrıca beklemek anlamında olan “نظر” fiilinin “إلى” ile kullanılmadığını ve Zemahşerî'nin “نظر إلى” terkinin beklemek anlamında kullanıldığına dair verdiği örnekte anlamın Zemahşerî'nin ifade ettiği gibi beklemek ve ummak değil istemek olduğunu belirtmiştir.⁸²

İbn Aşur ise müminlerin cennette birçok güzellik göreceği gerçeğine dayanarak âyetteki takdîmin ihtisas için değil bu nimetin önemi sebebiyle olduğunu ifade etmektedir.⁸³

Yukarıda geçen bilgiler ışığında Zemahşerî âyetteki takdîmin Kur'an'dan deliller ışığında ihtisas ifade ettiğini söylediği ortaya çıkmıştır. Fakat ihtisas anlamına Zemahşerî'nin de ifade ettiği durum karînesi ile karşı çıkmış ve takdîmin bu âyetteki amacının söz dizimini gözetmek veya ihtimam olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda Beydâvî'nin tefsirinin hem Arap dilinin kullanımına uygun olması bakımından hem de siyak ve makamı gözetmiş olması itibari ile oldukça isabetli gözükmektedir.

Zemahşerî her ne kadar harfî cer ve mecrurdan oluşan şibih cümlelerin müteallakine takdîminin ihtisas ifade ettiğini karîneler ile delillendirse de bu delaleti aslı delalet denilebilecek derecede kabul etmiş gibi gözükmektedir. Fakat burada Zemahşerî'nin ru'yetullah'ın imkânsızlığı ile ilgili görüşünü gözden kaçırmamak gerekir. Zira Zemahşerî burada takdîm olmasa bile yani âyet “ناظرة إلى ربها” şeklinde gelseydi ru'yetullah'ın imkânsızlığına dair itikadı sebebi ile makam, siyak gibi farklı delillere dayanarak (ناظرة) kelimesini beklemek anlamı ile tefsir etmesi oldukça muhtemeldir.

Yukarıda geçen ayetler ışığında Zemahşerî'nin takdîmden sonra i'rabı değişmeyen takdîm meselerinde karînelerin desteklediği yerlerde ihtisas anlamını verdiği, karînelerin izin vermediği yerlerde ihtimam anlamı ile tefsir ettiği ortadadır. Ebû Hayyân Zemahşerî'yi bu tutumunda eleştirmiş Zemahşerî'nin dil otoritelerine muhalif bir yol izlediğini, takdîmin amacının ihtimam olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Ebû Hayyân ve onun gibi takdîmin ihtisas delaletini reddedenlerin nahiv düşünce yapısıyla hareket ettiklerini, Zemahşerî'nin ise belağata yani makama uygun bir yol izlediğini söylemek mümkündür.

4.2 Takdîmden Sonra İ'rabı Değişen Takdîm

Dil alimleri müsned ileyhin müsnelede olan takdîminden bahsederken, müsned ileyhin fiil olan müsnelede ve fiilden türemiş müsnelede takdîmi olarak iki kısımda ele almışlardır. Cürcânî fiil olan müsnelede takdîmin ihtisas ve tekid ifade ettiğini belirtmiştir.⁸⁴ Zemahşerî de birçok âyette bu iki delaletle değinmiştir.

Zemahşerî “تَحْنُ نَعْلَمُهُمْ”⁸⁵ âyetinde müsned ileyhin fiili müsnelede takdîmini ihtisas manasıyla yani “onları sadece Allah bilir, sırlarına sadece Allah vâkıftır” şeklinde durum karînesi ile açıklamıştır. Zira onlar küfrü kalplerinin en karanlık yerlerinde saklayıp görünüşte samimi müminler gibi göründükleri için imanlarından hiç şüpheye düşülmez. Bu bağlamda onların durumunu yalnızca Allah bilir. Zemahşerî onların bu durumunu âyetteki takdîmin ihtisas ifade etmesine delil olarak zikretmiştir.⁸⁶

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/662.

⁸² Beydâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/267.

⁸³ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/355.

⁸⁴ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 128/129.

⁸⁵ “Onları ancak biz biliriz.” et-Tevbe 9/101.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/306.

Zemahşerî ⁸⁷“اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا” âyetinde ise müsned ileyhın yani Allah lafzını cümlelerin başında zikredilmesini aynı şekilde durum karînesinden faydalanarak ihtisas anlamı ile açıklamıştır. O bu ibare ile Kur’an’ın Allah’a dayandığının te’kid edildiğini, ayrıca böyle bir sözün ancak Allah’tan sadır olabileceği karînesine dayanarak ihtisas anlamı içerdiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Ayrıca sûrenin genel siyakının Allah’ın birliği olduğunu göz önünde bulundurursak siyakın ihtisas anlamını desteklediğini söylemek mümkündür.

⁸⁹“وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ” âyetinde ise müsned ileyhın yani Allah’ın isminin mübtedâ olarak başa alınması ve takdir etmek fiilinin ona isnat edilmesinin açıkça ihtisas ifade ettiğini belirtmiştir ve burada gece ve gündüzü takdir etmeye ve saatlerin ölçüsünü bilmeye Allah’tan başka kimsenin gücü yetmemesi deliline dayanmıştır.⁹⁰

Beydâvî ise Zemahşerî gibi âyette ihtisas anlamının olduğunu ama buradaki ihtisas delaletinin mutlak olarak takdîm ve tehiiden elde edilmediğini bilakis âyetin devamının yani “sizin, bunu sayamayacağınızı bildi” âyetinin bu delaleti desteklediğini ifade etmiştir.⁹¹

Zemahşerî ⁹²“وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ” âyetinde boşanmış kadınlar lâfzının fâil olarak fiilden sonra gelmeyip mübtedâ olarak takdîm edilmiş olması üzerinde durmuştur. Buradaki takdîmin delaletini tekid olarak almış, buna binaen boşanmış kadınların âyette üzerinde durulduğunu ifade etmiş, bu ifade yerine boşanmış kadınlar lafzı fiilden sonra yani “يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ” ifadesi gelseydi bu denli pekiştirme olmayacağını ifade etmiştir.⁹³

Zemahşerî bu açıklamasında “وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ” âyeti kerimesini “يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ” ibaresi ile karşılaştırarak aslanan tertibin “يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ” şeklinde olması gerektiğine işaret etmiştir. Fakat burada “وَالْمُطَلَّاتُ” lafzı vurgulanmak istendiği için takdîm edilmiştir.

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Zemahşerî ihtisas delaletini takdîmin kesin delaleti olarak almamakta, siyakın ve durum karînesinin izin verdiği yerlerde bu delaleti ortaya koymaktadır. Bu âyette olduğu gibi siyak ve durum karînesinin ihtisas anlamına imkân vermediği yerlerde ise tekit delaleti ile açıklamaktadır.

Ebû Hayyân Zemahşerî’nin bu tevcihini onaylamış fakat buradaki tekid anlamının Zemahşerî’nin aksine mübtedânın takdîminden değil, müsned ileyhın mübtedâ ve fiilin fâili olarak iki kez tekrarlanmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁹⁴

Buradan da anlaşıldığı üzere Zemahşerî müsned ileyhın fiil olan müsnele takdîmini karîneleri göz önünde bulundurarak ihtisas ya da tekid anlamı ile açıklamıştır.

Zemahşerî ⁹⁵“وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ” âyetinde müsned ileyhın fiilden türemiş müsnele takdîmi üzerinde durmuştur. Bu âyette mübtedânın takdîmini ihtisas delati ile açıklamıştır. Bu bağlamda âyeti “bize göre güç veya şeref sahibi sen değilsin ki seni öldürülmeyecek kadar değerli görelim” şeklinde anlamıştır. Yani nefy edatından sonra “sen” zamirinin gelmesi nefyin fiil hakkında değil, fâ’il hakkında olduğuna yani kendilerine karşı üstünlüğü olmayana Şuayb aleyhisselamla tahsis ederek kendileri katında değerli olanın sülalesi olduğuna işa-

⁸⁷ “Allah, sözün en güzelini birbirine benzeyen ve tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir.” ez-Zümer 39/23.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/123.

⁸⁹ “Geceyi ve gündüzü takdir eden ancak Allah’tır.” el-Müzzemmil 73/20.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/643.

⁹¹ Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl*, 5/257.

⁹² “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına üç âdet süresince beklerler.” el-Bakara 2/228.

⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/270.

⁹⁴ Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, 2/453.

⁹⁵ “Bize karşı senin bir üstünlüğün yok.” Hûd 11/91.

ret etmektedir. Bu âyetin anlamının ise “bize karşı üstünlüğü olmayan yalnızca sensin, yoksa sülalen bizim katımızda değerlidir” şeklinde olduğunu söylemiştir.⁹⁶

Âyetteki takdîmin ihtisas anlamına delaletini Zemahşerî sonraki âyette gelen Şuayb as'ın cevabı ile delillendirmiştir. Zira takip eden âyette “Benim sülalem size göre Allah'tan da mı üstün”⁹⁷ şeklindeki cevap gelmiştir. Dolayısıyla “وما عززت علينا” yani “Bizce değerli biri değilsin.” denmiş olsaydı bu şekilde cevap vermesi uygun olmazdı.⁹⁸

Bu âyette Zemahşerî müsned ileyhin fiilden türemiş olan müsnede olan takdîminin ihtisasa olan delaletini siyak ile açıklamıştır. Bu bağlamda Zemahşerînin fiili müsnedi fiilden türemiş müsnedden farklı gördüğünü söylemek mümkün değildir.

Sonuç

Bir hükmün dayandığı illeti bilmek hükmü anlama hususunda kilit noktalardan biridir. Bunun yanı sıra illet ihtilafın vaki olduğu durumlarda değerlendirme ve tercih yapma noktasında önemli bir rol oynamaktadır.

Takdîm-tehîr meselelerinde takdîmin olduğuna delalet eden karînetü'l-mania rütbe yani cümlelerin öğelerinin birbirlerine göre konumunun manayı belirlemede rol oynadığı cümlelerin öğelerinin arasındaki ilişkidir. Zemahşerî bu meselelerde karînetü'l-maniayı açıkça zikretmemiş, bununla birlikte âyeti kerimenin nazmı ile rütbeye uygun olan tertibi karşılaştırarak ya da mef'ûlün takdîmi, zarfın takdîmi, mübtedânın takdîmi gibi ifadelerle karînetü'l-maniaya değinmiştir.

Takdîm ile kastedilen manaya işaret eden karînetü'l-muayyine ise siyak ve makamdır. Zemahşerî ayetlerin tefsirinde takdîm ile kastedilen manayı verirken zaman zaman bu karîneleri açıkça zikretmiş, kimi zaman sadece bunlara işaret etmiş, ya da karîneye değinmeden delaleti zikretmekle yetinmiştir.

Zemahşerî'ye göre takdîm-tehîrin ihtimam ve ihtisas olarak iki temel amacı vardır. Zemahşerî bu meselelerde ihtisas anlamına gitmesi sebebi ile Ebû Hayyân gibi bazı müfessirler tarafından eleştirilmiş ve onun bu yaklaşımı ile dil otoritelerine muhalif bir yol izlediği, takdîmin amacının ihtimam olduğu iddia edilmiştir.

Ebû Hayyân'ın bu husustaki eleştirisi Zemahşerî'nin takdîmin mutlak delaleti olarak ihtisas iddiasında bulunduğu izlenimini vermektedir. Fakat Zemahşerî'nin takdîm olan her yerde ihtisas anlamını vermemesi ve birçok yerde meseleyi açıklarken delillerini zikretmesi onun bu delaleti mutlak olarak kabul etmediğini, karînelere bağlı olarak hareket ettiğini kanıtlamaktadır. Bu noktada Ebû Hayyân ve onun gibi takdîmin ihtisas delaletini reddedenlerin nahiv düşünce yapısıyla hareket ettiklerini, Zemahşerî'nin ise belağat yani makama uygun bir yol izlediğini söylemek mümkündür.

⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/463.

⁹⁷ Hûd 11/92.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/463.

Zemahşerî müsned ileyhî fiil veya fiilden türemiş müsnelede takdîminde, fiîlî müsnele ile fiilden türemiş müsnele arasında ayırım yapmamış, karîneleri göz önünde bulundurarak bu meseleleri ihtisas ya da tekid anlamı ile açıklamıştır.

Zemahşerî'nin takdîm-tehîr meselelerini ele alış şekli ve verdiği dakik manaların siyak ve makamla örtüşmesi onun belâğat üsluplarını ve bunların kullanım şekillerini tetkik ve tahkik ettiğini kanıtlar niteliktedir.

Son olarak illet konusunun önemine binaen müfessirlerin diğer belâğat üsluplarını içeren ayetleri açıklarken başvurdıkları illetleri konu alan çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Ayrıca ihtilafın sıkça varid olduğu müteşâbih ayetlerin tefsirinde müfessirlerin başvurdıkları illetleri tahlil eden bir çalışma literatüre katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- ‘Alevî, Yahyâ b. Hamza b. ‘Ali. *Eṭ-Ṭirâz li-esrâri’l-belâğa ve ‘ulumi haḳâiki’l-i‘câz*. Beyrut: Mektebetü’l-‘Unsurîyye, 1. Baskı, 1423.
- Âlūsî, Şihâbüddîn. *Rûḥu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-kur‘ânî’l-‘azîm ve’s-seb‘i’l-mesânî*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1415.
- Âlūsî, Şihâbüddîn el-. *Ġarâ’ibü’l-iġtirâb ve nüzhetü’l-elbâb fî ‘z-zehâb ve’l-iḳâme ve’l-iyâb*. b.s.: Matba‘atu’ş-Şâbander, ts.
- Beydâvî, Nâsirüddîn el-. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabîyyi, 1418.
- Cürcânî, ‘Abdülkâhîr. *Delâilü’l-i‘câz fî ‘ilmi’l-me‘ânî*. Kahire-Cidde: El-medenî matbaası, 3. Baskı, 1992.
- Cürcânî, es-Seyyîd eş-Şerîf. *et-Ta’rîfât*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, Muştâfâ Şâvî. *Menhecü’z-Zemahşerî fî tefsîri’l-Ḳur‘ân ve beyânî i‘câzihi*. Kahire: Dâru’l-Meârif, 2. Baskı, ts.
- Daşkiran, Yaşar. “Temmâm Ḥassân’ın Dil Anlayışı: Karineler Teorisi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56:2 (2015), 149-163. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001438
- Desûkî, Muḥammed. *Hâşiye ‘alâ şerhi’t-telḥîş*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Aşriyye, ts.
- Ebû Mūsâ, Muḥammed Muḥammed. *Belâġatü’l-Ḳur‘ânîyye fî tefsîri’z-Zemahşerî ve eṣṣeruḥa fî dirâsâti’l-belâġiyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Baskı, ts.
- Endelüsî, Ebû Ḥayyân. *el-Baḥru’l-muḥîṭ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420.
- Erfidan, Aliye Merve. *el-‘Alaḳatü beyne’t-tenevvü’id-delâli ve’t-tevcîhati’l-belâġiyyeti ve ‘ilmi’l-me‘ânî*. Amman: Dâru’l-Me’mûn, 2022.
- Ferâhîdî, Ḥalîl b. Aḥmed. *Kitâbü’l-‘ayn*. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.
- Ḥafâcî, Şihâbüddîn Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Ömer. *Hâşiye ‘alâ Tefsîri’l-Beydâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, ts.
- Ḥassân, Temmâm. *el-Luġatu’l-‘Arabîyye: ma’nâhâ ve mebnâhâ*. Dâru’l-Beydâ: Dâru’s-Şeḳâfe, 1994.
- İbn ‘Âşûr, Muḥammed Ṭâhir. *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tûnusîyye, 1984.
- İbn Ebi’l-Ḥadîd, ‘Abdu’l-Ḥamîd. *el-Felekü’d-dâir ‘alâ’l-meşeli’s-sâir*. Kahire: Dâru’n-Nahḍa, ts.
- İbnü’l-Eşîr, Dîyâü’d-din. *el-Meşeli’s-sâir fî edebi’l-kâtib ve’s-şâ‘ir*. 4 Cilt. Kahire: Dâru’n-Nahḍa, ts.
- ‘İmâdî, Ebû’s-Su‘ûd el-. *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dar-u İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabîyyi, ts.
- Kazvînî, el-Ḥatîb el-. *Telḥîsü’l-miftâḥ*. Pakistan: Mektebetü’l-Büşrâ, 2010.
- Râzî, Faḥreddîn er-. *et-Tefsîru’l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabîyyi, 3. Baskı, 1420.
- Sîbeveyhi, Ebû Beşer ‘Amr Bin ‘Osmân Ḳanber. *el-Kitâb*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Ḥancî, 3. baskı, 1988.

- Sübkî, Ebû Hâmid Bahâüddîn. *‘Arûsü’l-efrâh fî şerhi telhîşi’l-miftâh*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-‘Aşriyye, 2003.
- Şeyhzâde, Muhyiddîn Kocevî. *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ tefsîri’l-Beydâvî*. Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2. Baskı, 1971.
- Taberî, İbn Cerîr et-. *Câmi’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Türâş, ts.
- Tehânevî, Muhammed. *Keşşâfû ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Ṭîbî, Hüseyin b. ‘ Abdillâh b. Muhammed. *Fütûhu’l-ğayb fî’l-keşf ‘an kınâ’i’r-rayb*. 17 Cilt. b.y.: câizetü Dübey ed-Düveliyeye li’l-‘Kur’ani’l-Kerim, 1. baskı, 2013.
- Ṭûfî, Süleyman b. ‘ Abdü’l-Kavîy et-. *el-İksîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Evzâ’î, 1989.
- Yıldırım, Esra. *Ta’lîlâtü’l-Beydâvî li’l-mesâili’l-belâgiyye fî tefsîrihi “Envâru’t-tenzîl ve Esrâru’t-te’vîl”: Dirâse tahlîliyye*. Amman: Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Fakültesi, Doktora Tezi, 2022.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtaḍâ. *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-‘Kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Vizârâtü’l-İrşad ve’l-Enba’, 1965.
- Zemaḥşerî, Ebû’l-Kâşım Maḥmûd. *el-Keşşâf ‘an ḥaḳâ’iki’t-tenzîli’n-nâṭıḳ ‘an deḳâ’iki’t-te’vîl*. 4 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru’r- rayyân li’t-türâs-Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 3. Baskı, 1947.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Esra YILDIRIM

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.

.